

Тваринний світ

УДК 595.142.3

Л. В. Бусленко – кандидат біологічних наук, доцент кафедри зоології Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Л. В. Щепна – старший викладач кафедри зоології Волинського національного університету імені Лесі Українки

Дошові черви (*Lumbricidae*) агробіоценозів Волинського Полісся

Роботу виконано на кафедрі зоології
ВНУ ім. Лесі Українки

Досліджено сучасний видовий склад дошових червів у дерново-підзолистих ґрунтах агробіоценозів Волинського Полісся. Встановлено, що орний шар ґрунту заселений люмбріцидами середньорусної пірникової морфо-екологічної групи. Домінуючим видом є *Aporrectodea caliginosa*.

Ключові слова: дошові черви, люмбріциди, ґрунтові олігохети, агробіоценози.

Бусленко Л. В., Щепна Л. В. Дождевые черви (*Lumbricidae*) агробиоценозов Волинского Полесья.

Исследован современный видовой состав дождевых червей в дерново-подзолистых почвах агробиоценозов Волинского Полесья. Установлено, что пахотный слой почвы заселен люмбрицидами среднерусной норниковой морфо-экологической группы. Доминирующий вид – *Aporrectodea caliginosa*.

Ключевые слова: дождевые черви, люмбрициды, почвенные олигохеты, агробиоценозы.

Buslenko L. V., Schepna L. V. Earthworms (*Lumbricidae*) Agribiocoenoses of Volyn Polissya. The modern specific earthworms composition in sod-podzolic soils of agribiocoenoses of Volyn Polissya is investigated. It is found out that the arable land is populated the lumbricids of the midlevel and hole morpho-ecological groups and the dominant one is *Aporrectodea caliginosa*.

Key words: earthworms, lumbricidae, soil oligohets, agribiocoenoses.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дошові черви (*Lumbricidae*) відіграють важливу роль у процесах деструкції рослинних решток. Від інтенсивності руйнування органічної речовини до мінеральних сполук, звільнення зольних елементів і перетворення її в гумус залежить швидкість залучення в біологічний кругообіг елементів живлення рослин [5]. Вертикальні ходи, копроліти люмбріцид покращують структуру ґрунтів.

У природних біогеоценозах видовий склад і чисельність дошових червів залишаються майже стабільними, незначні зміни та коливання пов'язані з метеорологічними умовами. Господарське використання природних біотопів людиною привело до утворення нового середовища – агробіоценозів і формування нових фауністичних комплексів люмбріцид, видовий склад та чисельність яких визначають агротехнічні фактори.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Фрагментарні відомості про фауністичний склад ґрунтових олігохет родини люмбріцид західних областей України наводить у своїй роботі К. В. Шапошникова [7]. Екологічні аспекти поширення, формування і функціонування дошових червів у ґрунтовому покриві представлено в монографії В. В. Іванціва «Структурно-функціональна організація комплексів ґрунтових олігохет західного регіону України» [4].

Мета роботи – дослідження сучасного видового складу дошових червів у дерново-підзолистих ґрунтах агробіоценозів Волинського Полісся.

Матеріали і методи. Матеріал для дослідження збирали протягом 2005–2010 рр. в агробіоценозах Волинського Полісся. Ґрунтові розкопки та облік люмбріцид проводили за загально визначеними методиками М. С. Гілярова [2]. Відібрано та опрацьовано 256 ґрунтових проб. Визначення ґрунтових олігохет родини люмбріцид здійснювали на основі комплексного аналізу морфо-анатомічної будови [6].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На всій території Волинського Полісся поширені дерново-підзолисті піщані та зв'язнопіщані ґрунти з низь-

ким вмістом гумусу (до 1,3 %). Малопотужний гумусово-елювіальний горизонт залягає зверху до глибини 10–25 см. На орних землях – це орний шар, де міститься основний запас органічних речовин у вигляді відмерлих коренів. Заселений він дощовими червами родини *Lumbricidae*, які належать до «вторинних гумусоутворювачів» (за термінологією Дунгера). Процес гуміфікації з участю люмбріцид, які живляться диспергованим детритом, призводить до нагромадження малорухомих гумінових кислот і утворення грубого гумусу з великим вмістом слабкомінералізованих органічних решток [6]. Легкий гранулометричний склад ґрунтів (фракція піску становить 84–92 % і більше) зумовлює високу водопроникність та аерацію і малу вологоємність, що сприяє швидкому розкладу органічних речовин, особливо внесеного гною. Ґрунти цієї групи мають в основному кислу реакцію ґрунтового розчину та містять незначну кількість поживних для рослин елементів: азоту, фосфору, калію. Сума вбирних основ та ступінь насичення основами невисокі [3].

Дощові черви (*Lumbricidae*) в дерново-підзолистих піщаних та зв'язнопіщаних ґрунтах агроценозів Волинського Полісся представлені 9 видами із шести родів – *Aporrectodea*: *A. caliginosa* (Savigni, 1826), *A. trapezoides* (Duges, 1928), *A. rosea* (Savigni, 1826), *A. longa* (Ude, 1885); *Allolobophora*: *A. chlorotica* (Savigni, 1826); *Dendrobaena*: *D. octaedra* (Savigni, 1826); *Dendrodrilus*: *D. rubidus subrubicundus* (Eisen, 1874); *Lumbricus*: *L. rubellus* (Hoffmeister, 1843); *Octolasion*: *O. lacteum* (Öerley, 1855). Поширення та відносна чисельність зареєстрованих видів ґрунтових олігохет родини *Lumbricidae* в агробіоценозах залежить насамперед від морфологічних, екологічних і трофічних пристосувань, які характерні для кожного виду червів, а також від інтенсивності використання ґрунтів під час сільськогосподарського виробництва.

Значні площі сільськогосподарських угідь у поліській зоні займають пасовища та сіножаті. Рослинний покрив протягом більшої частини вегетаційного періоду створює найбільш сприятливі умови для життя дощових червів в антропогенно змінених ґрунтах: відносно сталий гідротермічний і газовий режим, рівномірне надходження органічних речовин. Менш інтенсивне порівняно з орними землями господарське використання пасовищ і сіножатей сприяє збільшенню чисельності дощових червів до 126 екз/м² та їх видової різноманітності. На глибині до 10 см зареєстровано види *Aporrectodea trapezoides*, *Lumbricus rubellus*. Влітку при підвищеній температурі повітря і значному висиханні верхніх шарів ґрунту *Lumbricus rubellus* перебуває на глибині до 15 см у неактивному стані. У шарах ґрунту до 20 см тримаються види *Aporrectodea rosea*, *Aporrectodea caliginosa*, *Aporrectodea longa*, *Allolobophora chlorotica*, *Dendrodrilus rubidus subrubicundus*, *Dendrobaena octaedra*. За несприятливих сезонних умов *Aporrectodea rosea*, *Aporrectodea caliginosa* здійснюють вертикальні міграції глибше гумусного горизонту на глибину 40–50 см, де в спеціально сформованих земляних камерах впадають у стан діапаузи. Здатність дощових червів переходити в стан діапаузи, коли пересихають верхні шари ґрунту, пов'язана з виникненням фізіологічних пристосувань – низьким рівнем інтенсивності дихання і сповільненням обмінних процесів, утворенням великої кількості глікогену в хлорогенній тканині [4]. У вологих ґрунтах пасовищ зареєстровано вид *Octolasion lacteum*. У дерново-підзолистих піщаних та зв'язнопіщаних ґрунтах пасовищ і сіножатей домінують дощові черви *Aporrectodea caliginosa* (ІД – 82,8).

Менше половини малопродуктивних дерново-підзолистих ґрунтів Волинського Полісся зайняті під рілля [3]. Широке використання механізації, хімізації з агрономічного погляду позитивно впливають на процеси ґрунтоутворення, підвищують родючість та врожайність ґрунтів, а з іншого боку призводять до деградації ґрунтів, погіршення умов життя ґрунтової біоти, збіднюють видовий склад і зменшують чисельність дощових червів. Збільшення глибини обробітку на ґрунтах з малопотужним гумусовим горизонтом призводить до залучення в орний шар малопродуктивної підстилаючої породи, зменшення кількості органічної речовини та зниження вмісту гумусу [6]. За рахунок ущільнення орного шару й всього ґрунтового профілю ходовими системами машин і знарядь посилюються деградаційні процеси. Порушення водно-повітряного режиму, трофічних зв'язків призводить до елімінації підстилкових верхньоярусних видів дощових червів *Dendrodrilus rubidus subrubicundus*, *Dendrobaena octaedra*. Механізований обробіток ґрунтів збільшує кількість пошкоджених особин дощових червів в орному шарі до 10 % [1]. В ґрунтових шарах під рілля зареєстровано 5 видів люмбріцид: *Aporrectodea caliginosa* (ІД – 92,4), *Aporrectodea trapezoides* (ІД – 6,5), *Aporrectodea rosea* (ІД – 0,9), *Allolobophora longa* (ІД – 0,1), *Allolobophora chlorotica* (ІД – 0,1), які належать до середньоярусної нірnikової морфо-екологічної групи. Чисельність ґрунтових олігохет становила 23,6 екз./м².

Поєднання у сівозмінах просапних, однорічних культур і багаторічних трав, застосування сидерації регулюють надходження у ґрунт органічних речовин, позитивно впливають на баланс гумусу, покращують структуру ґрунту, створюють більш сприятливі умови для життєдіяльності люмбріцид. Комплекс ґрунтових олігохет представлений 5 видами: *Aporrectodea caliginosa* (ІД – 90,5), *Aporrectodea trapezoides* (ІД – 7,3), *Aporrectodea rosea* (ІД – 1,2), *Aporrectodea longa* (ІД – 0,6), *Allolobophora chlorotica* (ІД – 0,4). Їх чисельність становила 52,6 екз./м².

Через відсутність рослинного покриву в першій половині весни на полях сівозмін, зайнятих чорними парами, та в літньо-осінній період на полях, зораних після збирання врожаю, виникають екстремальні умови для життєдіяльності дощових черв'яків. Це значною мірою впливає на їх видовий склад і чисельність. У ґрунтових пробах з відкритих, незахищених рослинністю ділянок агробіоценозів з низькими показниками чисельності зареєстровано люмбріциди *Aporrectodea caliginosa* (4–6 екз./м²) та *Aporrectodea trapezoides* (8–10 екз./м²).

Щорічне застосування пестицидів для захисту рослин від шкідників, хвороб і бур'янів спричиняє забруднення ґрунтового покриву. В процесі еволюції агробіоценоз до отрутохімікатів не пристосувався. Біотрансформацію синтетичних речовин досконало не вивчено [1].

Для боротьби з багаторічними бур'янами по стерні та пожнивних залишках культур використовують гербіцид гліфосат, найбільш відомий під маркою Раундап, «Ураган». Токсична дія гербіциду полягає в тому, що синтетична речовина N – (фосфометил) – гліцин проникає в рослинні клітини, блокує синтез сполук, необхідних для життєвих процесів, і рослина гине. При застосуванні препарату лише незначна частина отруйної речовини досягає місць токсичної дії на рослин, а решта нагромаджується на поверхні ґрунту. Під час обробки токсична сполука з відмерлими надземними частинами і кореневою системою бур'янів потрапляє в шар ґрунту, заселений середньоруськими нірниковими видами дощових черв'яків родів *Aporrectodea*, *Allolobophora*. Відсутність у ґрунтових пробах *Aporrectodea rosea*, *Aporrectodea longa*, *Allolobophora chlorotica* підтверджують висновки О. П. Атлавініте [1] про неоднаковий вплив пестицидів на черв'яків різних видів. Дослідження зміни показників чисельності видів люмбріцид як метод для встановлення токсичності пестицидів вважають неточним. Вертикальні міграції по ґрунтовому профілю протягом життєвого циклу, а також активна регенерація утруднюють вивчення впливу пестицидів на організм дощових черв'яків у польових умовах.

Лабораторні дослідження процесів виживання і розмноження *Aporrectodea caliginosa* в ґрунті, забрудненому гліфосатом, свідчать про негативний вплив синтетичної речовини на ранні стадії розвитку дощових черв'яків: підвищену ембріональну смертність, низьку життєздатність ювенільних форм.

Нагромаджуючи пестициди в своїх тканинах, дощові черви, як біофільтри, очищають навколишнє середовище, а з іншого боку, як проміжні організми, сприяють міграції шкідливих речовин у наступні біологічні ланцюги [1].

У 90 % ґрунтових проб зафіксовано вид *Aporrectodea caliginosa*. Широкому поширенню *Aporrectodea caliginosa* сприяють численні морфо-фізіологічні особливості: відсутність пігментації в покривах тіла, циліндрична форма тіла, епілобична головна лопать, поєднання в стінці шкірно-м'язевого мішка пучкуватого типу розміщення м'язевих волокон у передній ділянці тіла з перистим типом будови поздовжніх м'язів за пояском, збільшена поверхня тифлозоля [4].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дощові черви (*Lumbricidae*) в дерново-підзолистих піщаних та зв'язнопіщаних ґрунтах агробіоценозів Волинського Полісся представлені дев'ятьма видами. Невисокі показники чисельності ґрунтових олігохет в агробіоценозах зумовлені бідною трофічною базою у верхньому шарі ґрунту. Легкий гранулометричний склад ґрунтів зумовлює надто високу водопроникність і малу вологоємність, що сприяє швидкій мінералізації органічних речовин. Підстилкові та ґрунтово-підстилкові види люмбріцид зазнають елімінації при проведенні агротехнічного та агрохімічного обробки ґрунту. Найкраще пристосовані до життя у змінених едафічних умовах агробіоценозів дощові черви середньоруської нірникової морфо-екологічної групи. У дерново-підзолистих піщаних та зв'язнопіщаних ґрунтах агробіоценозів Волинського Полісся домінує *Aporrectodea caliginosa*.

Список використаної літератури

1. Атлавініте О. П. Влияние дождевых червей на агроценозы / О. П. Атлавініте. – Вильнюс : Моклас, 1990. – 179 с.
2. Гиляров М. С. Учет крупных почвенных беспозвоночных (мезофауна) / М. С. Гиляров // Методы почвенно-зоологических исследований. – М. : Наука, 1975. – С. 12–29.

3. Ґрунти Волинської області / М. Й. Шевчук, П. Й. Зінчук, Л. К. Колошко. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1999. – 164 с.
4. Іванців В. В. Структурно-функціональна організація комплексів ґрунтових олігохет західного регіону України / В. В. Іванців. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 400 с.
5. Канівець В. І. Життя ґрунту / В. І. Канівець. – К. : Аграрна наука, 2001. – 131 с.
6. Перель Т. С. Распространение и закономерности распределения дождевых червей фауны СССР / Т. С. Перель. – М. : Наука, 1979. – 272 с.
7. Шапошникова Е. В. Дождевые черви в биотозах западных областей УССР / Е. В. Шапошникова // Проблемы почвенной зоологии : тез. докл. VII Всесоюз. совещ. – Киев : [б. и.], 1981. – С. 253.

Статтю подано до редколегії
29.11.2011 р.